

LIETUVA. 101 LEGENDINĖ VIETA

BROLIAI MILŽINAI

Kupiškio apylinkių kalnai

Aukštupėnų piliakalnis yra kairiame Lėvens krante, Kupiškio pakraštyje. Į 20 m aukštį iškylančią 40 x 110 m dydžio piliakalnio aikštelę saugo net 280 m ilgio žiedinis pylimas su gynybiniu grioviu. Piliakalnio papėdėje I tūkst. – II tūkst. pradžioje būta neįtvirtintos gyvenvietės.

Bakšėnų piliakalnis, datuojamas I tūkst. pr. Kr. – pirmaisiais mūsų eros amžiais, yra dešiniajame Pyvesos krante. Aikštelė 26 x 30 m dydžio, apardyta arimų. Šalia piliakalnio būta Nodiejiškių pilkapių (II–V a.).

Rudikų Milžinkapiu vadinama kalva yra į pietryčius nuo Pyvesos ir Kapupio santakos.

Jos aikštelė apie 20 x 30 m dydžio, šlaitai nuolaidūs, 4–5 m aukščio. Nuo XVIII a. pabaigos čia veikia kaimo kapinės.

Kupiškio krašto padavimai apie milžinus leidžia geriau pažinti anų laikų Lietuvos geografiją ir atskleidžia kai kurias mažai žinomas milžinų gyvenimo detales.

Iš padavimų tampa aišku, kad milžinai labiausiai mėgo vienatvę, o jų valdas vieną nuo kitos skyrė vandenys: upės (Lėvuo tarp Aukštupėnų ir Paketurių, Pyvesa tarp Bakšėnų ir Rudikų) arba pelkės (žemuma tarp Didžprūdžių ir Astravų). Nors Lietuvos milžinai paprastai yra priešiški, vienas kito nekenčia ir net niekina, Kupiškio milžinai broliuojasi arba elgiasi vienas su kitu labai palankiai! Čia jie niekada nesimėtė kirviais, priešingai – rytais paduodavo vienas kitam ranką, atsisėdę ant kalnų ir nuleidę kojas į upę kalbėdavosi. Kartais jie šnekėdavosi kluonuose, pasirėmę ant žardų. Pasisveikinimas ir bendravimas tegali reikšti draugystę arba giminystę. Ją, beje, parodė ir milžinas, kuris apraudojo kovoje žuvusį brolių. Tvirtinama, kad taip šiaurinėje Aukštupėnų piliakalnio pusėje iš ašarų atsirado Aukštupio upelis.

Beliaka pridurti, kad Bakšėnų piliakalnyje ir Rudikų Milžinkapyje milžinai buvo palaidoti, o Kupiškio milžinai kalbėdamiesi rūkė pypkes ir vis iškratydami pelenus į vieną vietą Aukštupėnuose supylė... piliakalnį. Padavimai apie pypkes arba suktines rūkančius ir dūmus skleidžiančius milžinus Lietuvoje reti, be Kupi

Padavimai apie milžinus Aukštupėnuose, Bakšėnuose ir Rudikuose glaudžiai susiję su archeologijos paminklais, senovės gyvenamosiomis ir laidojimo vietomis. Tai leidžia atsargiai spėti, kad ilgus šimtmečius visa seniausioji krašto praeitis, taigi ir piliakalniai bei pilkapiai, žmonių buvo siejami su milžiniais. Bent jau tol, kol jų vietą užėmė kiti veikėjai: totoriai, švedai, prancūzai ir su jais susijusios realijos, tokios kaip karai, plėšikavimai ar lobiai. Tą puikiai rodo gausūs ir įvairūs padavimai apie Kupiškio piliakalnio atsiradimą: esą švedų kareiviai šalmais prinešė žemių ir supylė piliakalnį, o to piliakalnio viduryje yra rūsys, kuriame stovi skrynia, pilna slaptų dokumentų, ir pan.

Minėtą prielaidą, kad milžinai laikytini pačiais seniausiais padavimų veikėjais, sustiprina lietuvių mitologijos tyrinėjimai. Algirdas Julius Greimas su trimis svarbiausiomis laiko kategorijomis – praeitimi, dabartimi ir ateitimi – atitinkamai susiejo milžinus, žmones ir nykštukus. Kitados gyvenusius milžinus po tvano pakeitė dabartinių žmonių rasė, o šiuos po maro ateityje dar keisią nykštukai – taip sumenkėsią žmonės, kad vieną gaidį vyrai pjausią devyniese...

Seniau, kai buvo milžinai, tokė dideli, dideli žmonas, nu tai būdavo čia ir apė Kupiškį. Tai jė susasdavo pasikalbat. Vienas atsisada unt piliakalnio [Kupiškio], o kitas unt Paketurių kolno, ir usidaga

abudu liulkas, ir kalbosijas susėdi. Kojos nulaistos vandenin, Lavėnin čianai, ir pasikalbosidavo abudu.*

MILŽINAS – MIESTO ĮKŪRĖJAS

Džiuginėnų piliakalnis

Piliakalnis, vadinamas Džiugo kalnu arba Džiugo kapu, yra šiaurės vakariniame Telšių pakraštyje, vakarinėje kelio Telšiai–Alsėdžiai pusėje. Piliakalnio aikštelė 20 x 26 m dydžio, šlaitai – 9–11 m aukščio. Papėdėje, 6,5 ha plote, I tūkst.–II tūkst. pradžioje būta neįtvirtintos gyvenvietės. Netoli piliakalnio, už Durbinio upelio, yra XI–XIII a. Siraičių kapinynas.

Žemaitijoje milžino ir karžygio Džiugo istorija gerai žinoma. Šie padavimai labai dera su seniausios krašto praeities vizija, mat pagal ją senų senovėje visur gyveno milžinai. Kartu tampa aišku, kad milžinai kitados buvo apgyvendinę ne tik miškingas vietas ar nuošalias gyvenvietes, bet įkūrė ir būsimus administracinius, religinius krašto centrus, tokius kaip šiandieniniai Telšiai.

Svarbiausius Džiugo ir su šiuo milžinu siejamo Džiuginėnų piliakalnio aprašymus paskelbė XIX a. autoriai – Adomas Liudvikas Jucevičius (1842) ir Tadas Daugirdas (1889). Vėliau juos papildė dvarelyje prie Džiugo kalno gimęs ir gyvenęs Juzefas Perkovskis (1934). Pagal šiuos tekstus ilgainiui buvo parašytas ne vienas literatūros kūrinys, bet pirminiai siužetai juose kartais neatpažįstamai pakeisti.

Padavimuose apie milžiną Telšių įkūrėją, kaip reta, nurodomas milžino vardas, atitinkantis lietuvių asmenvardžių darybos taisyklės ir nesutampantis nė su vienu apylinkėse žinomu ežero ar upės pavadinimu (*Džiugas* sietinas su lietuvių *džiugà, džiùgas* „džiaugsmas; tas, kas greitai džiaugiasi kuo“ arba *džiùgis* „didelis džiaugsmas“). XIX a. pirmojoje pusėje Džiugo pavardę turinčių valstiečių dar gyventa Džiuginėnuose ir didžiutasi savo pirmtaku milžinu. T. Daugirdo teigimu, Džiugo pavardė tuomet buvo populiari daugelyje vietovių, o tarp žemaičių gyvavo ir priežodžiai – didelis, stiprus, narsus, sveikas arba gražus kaip Džiugas! Baigiantis XX a., Džiugo pavardė dar buvo žinoma apie Klaipėdą, Kauną, Panevėžį ir Joniškį.

Džiugo vardo autentiškumu neleidžia abejoti XVI a. antrosios pusės ir XVIII a. pabaigos Džiuginėnų dvaro valdų aprašymai, kuriuose piliakalnis vadinamas *góra Dziugin* ir *góra Dziugina*. Taip paaiškėja, kad *Džiuginas* yra pirminė ir tikroji vardo *Džiugas* forma. Šią prielaidą patvirtina vietovardis *Džiuginėnai*, kuris esąs vedinys iš asmenvardžio *Džiuginas*.

Šiandien iš pirmo žvilgsnio neįprasta forma *Džiuginas* intriguoja netgi labiau už *Džiugą*, nes, anot prof. Sauliaus Ambrazo, žodžių su priesaga *-inas* darybą galima sieti kaip tik su šeimnininko ir vado reikšmę turinčiais indoeuropiečių kalbų socialiniais terminais, tokiais kaip lotynų *dominus* „viešpats“, gotų *kindins* „genties vadas“ ar senovės islandų *dróttinn* „karių vadas“. Tad apie aukštus Džiugo, Džiugino įgaliojimus byloja ir jo vardo forma.

Padavimai apie Džiugą leidžia manyti, kad jau XIX a. (galbūt ne be Telšių miesto gyventojų įtakos) milžinai padavimuose buvo painiojami su velniais (*kipšais, biesais, vokietukais*), burtininkais, nekrikštytomis sielomis ar švedų kariais. Taigi lietuvių padavimų milžinų vaizdinys, matyt, ėmė nykti kur kas anksčiau, negu juos kaip mitinius, o ne istorinius veikėjus atmetė patys tautosakos pateikėjai.

Nu je Džiugas, kalns kur yr ten supilts, tas yr kalns ir, sako, ten milžinų kalnas yr. Ten milžinā yr tame kalne, ten anėi jau su ginklās, su viskou, negyvi milžinā, bet kad bus kokia jau didelė bieda Lietuvai, tad milžinā kelsis. Nu vot kalbama yr, ar ten bus tep, ar ne.

* Pypkes.

PERKŪNO KALNAS

Luponių piliakalnis

Luponių piliakalnis, vadinamas Perkūno kalnu, įrengtas atskiroje kalvoje, kiek atokiau nuo kairio Luponės kranto, kelio Gruzdžiai-Šiauliai pietų pusėje. Į 10 m aukštį iškylančią 33 x 40 m dydžio piliakalnio aikštelę saugo jos galuose supilti du 1,7 ir 3 m aukščio pylimai. Aikštelė apardyta karo metų apkasų, kitados čia stovėjusio **trianguliacijos** bokšto, priešpilis – sodybos pastatų ir įvažiavimo į ją (sodyboje išsaugotas akmuo su smailiadugniu dubeniu).

Piliakalnio rytų papėdėje, 3 ha plote, X–XIII a. būta neįtvirtintos gyvenvietės. Į šiaurę nuo piliakalnio, prie kelio į Gruzdžius, stūksojo akmuo su pėda, kuris buvo panaudotas vietos malūno ir Kužių bažnyčios statybai.

Kairiame Luponės kranto šlaite būta šiandien numelioruoto Laimės šaltinio.

Kitados tarp girių įkurto Luponių kaimo piliakalnis yra puikus pavyzdys, kad Perkūnas siejamas ne vien su ąžuolais ir jų giraitėmis. Perkūno, vieno iš dangaus dievų, kultas taip pat glaudžiai susijęs su aukštomis vietomis – plokštikalvėmis ir stačiašlaičiais kalnais. Jo kariniai gebėjimai ir rūpinimasis lietuvių kariuomene gali būti dar viena priežastis, dėl kurios XIII–XIV a. Šiaulių žemės pilis Luponiuose arba jos vieta piliakalnyje vėlesniais amžiais buvo pavadinta Perkūno vardu. Lietuvoje žinomi dar du panašūs atvejai: Andulių (Ėgliškių) piliakalnis prie Kretingos ir Cirklišio piliakalnis prie Švenčionių taip pat vadinami Perkūno kalnais. Padavimuose pastarasis siejamas ne vien su krašto gynyba nuo priešų, bet ir su Perkūno kultu: čia esą stovėjusi Perkūno dievo statula (*stovyla*), kuri vėliau buvo nuversta ir įmesta į ežerėlį piliakalnio papėdėje. Paskui ant Cirklišio piliakalnio buvęs pastatytas kryžius.

Gynybinių, administracinių ir religinių funkcijų derinys būdingas daugeliui kitų iškilių Lietuvos piliakalnių: Šatrijai, Medvėgaliui, Girgždūtei, Birutės kalnui, Rambynui. Tačiau tolesnis jų likimas naujaisiais ir naujaisiais laikais klostėsi nevienodai. Antai ant Šatrijos liepsnojo inkvizicijos laužas, kryžiumi paženklintą vietą mėginta perkrikštyti Juozapotos vardu; ant Birutės kalno pastatyta Šv. Jurgio koplyčia, vėliau papėdėje – Lurdas. Rambynui ir jo viršuje buvusiam šventam akmeniui pagarba buvo reiškama ir aukos aukojamos tol, kol 1811 m. akmenį išdrįsta suskaldyti.

Luponių Perkūno kalno, kitaip dar vadinamo ir Raganų kalnu, istorija primena Rambyno. Iš pasakojimų apie tai, kad Luponių piliakalnio raganos neleisdavusios Gruzdžių keliu pravažiuoti vestuviniams ir kūmams tol, kol šie ko nors nepaaukojantys („visi jau žinodavę, kad nieko nepaaukojęs nepravažiuosi“), peršasi mintis, jog netolimoje praeityje vestuviniškai patys, savo noru kopė į Perkūnui pašvęstą kalną, meldė čia laimės ir sveikatos.

Tačiau, kitaip negu apie Rambyną, daugumoje padavimų apie Luponių Perkūno kalną kalbama vien apie šventąją ugnį ir tik vienu atveju – apie aikštelėje stūksojusį „dvidešimties vyrų panešamą“, Perkūno vardu vadinamą akmenį. Tad neatmestina, jog vestuvių ir krikštynų dalyviai apeigas, per kurias aukodavo stuomenis, rankšluosčius, kaspinus ir juostas („išmesdavo raganoms dovanų rankšluostį, stuomenis ar kasnykus“), atlikdavo prie ugnies. Padavimuose toji ugnis ant Luponių piliakalnio vaizduojama ypatinga – įžiebta paties Perkūno, kuris, pasakojama, iki pat XX a. dažnai trankydavęs į piliakalnio šiaurės rytų pusę. Antai jau „Aušroje“ 1885 m. nežinomo korespondento rašyta: „Žibėdavusi niekadoms neužgęstančioji ugnis, gyvas Dievas, kur[is] pradžių gaudavęs nuo Perkūno įspyrimo.“

Galimas daiktas, šių nepasirašytų eilučių autorius yra iš netolimo Rakandžių kaimo kilęs aušrininkas Jonas Šliūpas (1861–1944), kuris, pasakojama, lankydamas Luponių piliakalnį pažadėjęs gyvenimą skirti Lietuvai. Čia dera priminti ir Joną Basanavičių (1851–1927) sakiusį, kad belankant piliakalnius gimtosiose Bartninkų apylinkėse (Vilkaviškio r.), „susitvirtino mano lietuviškumas“.

Kol dar lietuviai buvo stabmeldžiai, ant kalno kūrenusis amžina ugnis ir deginta aukos savo dievams. Mat ant jo randama anglių ir pelenų pietų kalno pusėje.

Sako, kad yra pakastos kalne šešios aukso galvos, bet jų išimti esą negalima, nes jos užkeiktos.

PERKŪNAS ŠAUDO VELNIUS

Kareiviško Perkūnijos akmuo

Akmuo stūkso į vakarus nuo kaimo, Kruojos upės vagoje, arčiau kairio jos kranto. Upė šioje vietoje yra apie 10–12 m pločio, į rytus nuo akmens susidariusi apie 3 x 15 m dydžio sąnašų salelė. Netaisyklingos trišlaitės piramidės formos, vidutinio grūdėtumo rausvo granito akmenį, išilgai perskeltą į dvi dideles dalis, nuo sausumos ruožo dar skiria šlapia meldų priaugusi Perkūnijos lankelė. Dešiniame upės krante keroja gražus, apie 2,5 m apimties ąžuolas.

Su dievu Perkūnu susijusių vietų skaičių labai padidina akmenys. Paprastai rausvi ir raudoni rieduliai, vidutinio rupumo ir stambiagrūdžiai granitai, kitados ledynų atgabenti iš šiaurės, yra tokie pat įdomūs lietuvių mitologijos paminklai kaip ąžuolai ar kalnai. Kiekvieną kartą Perkūnas, svaidydamas žaibus žemėn, iliustruoja svarbiausią senovės indoeuropiečių tautų mitą apie Griausmavaldžio kovą su požemyje tūnančiu visų žemės išteklių ir mirusiųjų vėlių dievu, kuris lietuvių mitologijos tekstuose dažniausiai vadinamas Velniu.

Perkūno ir Velnio nesantaikos priežastis nusakoma įvairiai. Ja gali tapti po akmeniu sulaikyti vandenys – sutrikdyta žemės ir dangaus vandenų apykaita, pagrobta gyvulių banda ar pavogti daiktai. Nuolatinę įtampą didina ir iš balų rūdos gaunama geležis, žemės turtų dalis, nes, anot Algirdo Juliaus Greimo, Perkūnas negali būti ramus ir susilaikyti nemušęs, kur tik pastebėjęs, menkiausio gelžgalio – Velnio išmonės. Taip mitologija nusako didžiųjų žemės sferų, dangaus ir požemio konfliktą, o Perkūnas, už vieną ar kitą nusikaltimą persekiodamas Velnią, kasdien eikvoja didelę dalį savo laiko, nes priešininkas, būdamas taip pat magijos, burtų ir visų paslapčių dievas, yra nepaprastai gudrus.

Velnius rodo didelę išmonę rinkdamasis prieglobstį (juo gali tapti ir tvirtas akmuo, ir moters sijono klostės), o vos pajutęs grėsmę, kurią aiškiai nusako audros debesys, tuoj pat keičia savo priedangą.

Panašių šventviečių – į dvi tris dalis perskeltų upių akmenų – Lietuvoje yra keletas. Įsimintinas Laivių Laumės akmuo Salanto upėje (Kretingos r.), Pailgočio akmuo Ilgočio upelyje (Šilalės r.), o Kareiviško šventvietė atkreipia dėmesį išvaizda ir kompozicija. Pirmiausia ji puikiai iliustruoja senovinį pasaulio centro vaizdinį: senasis ąžuolas, papėdėje tekanti Kruoja ir jos vagoje stūksantis didelis akmuo. Jei požemio dievas rinktųsi sau vietą, nėra didelių abejonių – ja taptų akmuo. Žmonės mena, kad šio akmens paviršiuje būta ir velnio pėda vadinamo įdubimo. Tik ilgainiui Perkūnui trankant pakito riedulio išvaizda – platus išilginis plyšys dabar dalija akmenį į dvi dideles dalis, nuo kurių dar nuskeltos kelios mažesnės.

Nuo legendos apie Kareiviško šventvietę neatsiejamas faktas, kad XX a. pradžioje šiame kaime gyveno žmogus, pavarde Baukas. Tokiu pat vardu sakmėse vadinamas žmonių sielas supirkinėjantis velnias...

IŠ DANGAUS NUKRITĘS AKMUO

Lapynų Buveinės šventvietė

Buveine vadinama nusausinta pelkėta miško laukymė yra į pietryčius nuo kaimo, Lapynų miško 24 kvartale. Centrinėje Buveinės dalyje, kiek į rytų pusę, būta vidutinio grūdėtumo rausvos spalvos 0,95 x 1,8 m dydžio, kiek apskaldyto granito akmenis, kurio matoma dalis pirminėje vietoje buvo 0,9 x 1,3 m dydžio, 0,4 m aukščio. Pastaraisiais metais mokyklos bendruomenės iniciatyva akmuo buvo atvežtas į Dauglaukį, išdažytas augaliniais motyvais ir padėtas pakelėje prie ąžuolo.

Perkūno paveikslas būtų nepilnas, jei nuošalyje liktų jo kaip kario ir medžiotojo ginklų tema. O jai atskleisti pirmiausia reikia sugrįžti į tolimą mitinę praeitį, kai dangus buvo akmeninis. Tokį lengviausia įsivaizduoti per perkūniją klausant Perkūno dundėjimo – tai ne kas kita, kaip Griausmavaldžio dardėjimas per akmenis arba dviejų jo rankose atsidūrusių akmenų trenksmas. Akmeninio skliauto sukaustyta dangų kitados taip pat suskaldė Perkūnas, sugriaudęs ypatingą akimirką per Kalėdas.

Akmuo Perkūno rankose yra ginklas, kuris gali būti ir šautuvas, ir šaudmenys – kulkos. Perkūno kulkos yra daugelyje pasaulio tautų nuo seniausių laikų žinomas vaizdinys, nereikalaujantis specialių paaiškinimų. Tikima, kad per perkūniją žemėn tarsi meteoritai krinta ir sminga akmenys (įdomu pažymėti, kad du iš keturių Lietuvoje užfiksuotų meteoritų nukrito būtent vasario 2 dieną, kuri tradicinėje kultūroje laikoma Perkūno diena).

Perkūno kulkos esančios karštos, žmonių randamos ten, kur perkūnija skaldė medžius ar akmenis, arba tiesiog arimuose, mat daugelis tų kulku sminga į žemę 7, 9 arba 12 stuomenų (1 stuomuo, arba sieksnis, lygus 2,13 m), vėliau palengva, po stuomenį kasmet, kyla aukštyn.

Nuo senų laikų atokioje Lapynų miško Buveinėje taip pat gulėjo per perkūniją iš dangaus nukritęs akmuo. Kaip dera visiems tokiomis nepaprastomis aplinkybėmis žemėje atsiradusiems Perkūno akmenims, Buveinės akmuo taip pat buvo ypatingas – teikė žmonėms „laimę ir džiaugsmą“. Atrodo, analogiško akmenis, XVIII a. lotyniškame šaltinyje įvardyto žodžiu *Szora* (pavadinimas primena tarmiškai pasakytus žodžius *iš ora*), garbinimą su nuostaba aprašė 1724 m. Lietuvos kaime dirbę jėzuitų misionieriai.

Tikėjimas nepaprastomis Perkūno akmenų ypatybėmis dar iki neseno laiko buvo visuotinis: jie teikė laimę ir sveikatą, gydė žmonių ir gyvulių ligas, nuo ugnies ir visų kitų nelaimių saugojo gyvenamuosius ir ūkinius pastatus. Antai, archeologų nuostabai, Perkūno kulka – titnaginis nugludintas kirvelis, pagamintas apie 2000 m. pr. Kr., buvo surastas dar ir 1926 m. Kaune, Žaliakalnyje, pastatyto namo palėpėje, užkištas už stogo gegnės. Taip su Perkūno akmenimis daugelį amžių elgėsi kaimo ir miesto gyventojai tiek Rytų, tiek Vakarų šalyse. Šiandien tyrinėtojai neabejoja, kad akmeniniai kirviai, aptikti viduramžių miestų kultūriniame sluoksnyje, kapinynuose ir žemės paviršiuje šalia šventais laikomų akmenų, yra susiję su senąja religija.

Pagal vietos žmonių padavimus, jis yra nukritęs metežmetyje, labai drėgnais ir nederlingais metais ir atnešęs žmonėms laimę ir džiaugsmą. Jam iš dangaus nukritus, oras atšilęs ir prasidėję derlingi bei laimingi metai. Todėl žmonės jį garbino. O kad būtų laimingos ir šeimos, žmonės atsiskeldavo jo dalelę ir nešdavosi į namus.*

PERKŪNE DIEVAITI, NEMUŠK ŽEMAIČIO

Medvėgalis

Pilies kalnu vadinamo piliakalnio šlaitai statūs, net 25 m aukščio, aikštelė – 16–30 x 90 m dydžio, galuose apsaugota pylimais ir gynybiniais grioviais. Pietvakarinėje piliakalnio papėdėje yra senovės gyvenvietė, kurią tyrinėjant rasta I tūkst.

* 1863 m. sukilimo metais.

antrosios pusės keramikos šukių ir kitų radinių. Rašytiniai šaltiniai Medvėgalio pilį ir jos gynėjus mini 1316 ir 1329 metais.

Alkos kalnas – beržais apaugusi išžesta kalva į pietus nuo Medvėgalio, kitapus kelio į Požerę. Alkos kalnas turi kelias viršūnes, tarp kurių pateikėjai Alka kartais vadina tik didžiausią ir aukščiausią viršukalvę pietų pusėje.

Medvėgalis – netaisyklingo kūgio su nupjauta viršūne formos, apie 25 m aukščio, vidutinio statumo (pietuose) ir stačiais (šiaurėje) šlaitais. Kalvos viršuje – nedidelė aikštelė.

Perkūnas užima svarbią vietą baltų mitologijoje ir XIII–XIV a. Lietuvos valstybės dievų panteone, bet istorinių duomenų apie Perkūnui skirtas apeigas ir maldas išliko labai nedaug. Lietuvių tautosakos siužetuose su Perkūnu siejamos šventvietės prie ąžuolų ir ant kalvų, bet ten vykę ritualai dažniausiai apibūdinami labai lakoniškai – Perkūno garbei buvo kūrenama šventoji ugnis ir deginamos aukos. Tokiomis aplinkybėmis įdomiai skamba žemaičių lūpose iki šiol populiarūs žodžiai: „Perkūne dievaiti, nemušk žemaičio, bet mušk gudą kaip šunį rudą...“ Ši formulė XIX–XX a. tautosakos tyrinėtojams yra gerai žinoma, daugelį kartų buvo jų užrašyta (taip pat plg. išskirtinai retą variantą: „Perkūne dievaiti, netrenk į aukštaitj...“).

Iš Jono Lasickio veikalų apie žemaičių dievus, parašyto apie 1582 m., žinomas ir minėtų eilučių prototipas: „Perkūne dievaiti, nemuški ant manęs, Dievą melsiu, tau paltį mesiu.“ Tad be didesnių abejonių galima kreipinį „Perkūne dievaiti, nemušk...“ (įvardijamas tas, kurį norima užtarti) laikyti amžių sustingdyta maldos Perkūnui pradžia. Kartu su maldelėmis jaunam mėnuliui Dievaičiui ir namuose kurstomai ugniai Gabijai ši malda Perkūnui priklauso seniausių lietuvių maldelių fondui.

Įdomu, kad žodžius: „Perkūne dievaiti, nemušk žemaičio, bet mušk gudą kaip šunį rudą“, pateikėjai įpina ir į padavimus apie senuosius piliakalnius. Taip kovų išvarginti, alkio ir troškulio kamuojami žemaičiai į Perkūną kreipiasi apsaugos, sykiu prašydami pagalbos kovoje su svetimšaliais (*gudais* visoje Lietuvoje bendrai vadinami svetima, nesuprantama kalba kalbantys asmenys). Perkūnas, su kuriuo dažnai siejamos lietuvių kariuomenės pergalės, jam skirtų maldų visuomet išklauso ir palankiai lemia kovos baigtį, kaip antai: „Į pasakymą tų žodžių iš giedro dangaus trenkia žaibas su tokiu smarkumu, kad net sulingavo visa žemė. Tada žemaitia pasižiūri, kad jų priešų gudų nebėr“ (Negarba, Kretingos r.), „Perkūnas žemaičių paklausęs ir švedai pavirto į akmenį“ (Krakės, Skuodo r.).

Medvėgalio archeologijos paminklų kompleksas, su kuriuo siejamas maldos Perkūnui motyvas, yra vienas žymiausių Žemaitijos kovų su kryžiuočiais istorijoje. Tai Medininkų žemės, suvaidinusios bene svarbiausią vaidmenį XIV a. kovose, centras ir Medvėgalio vardu (pastaruoju metu jis kildinamas iš pavadinimų *Medva*, *Medvė* arba *Meduva*) vadinamos pilies vieta. Įdomu, kad kronikose piešiamas 1329 m. žiemą įvykusio tūkstančių kryžiuočių žygio į Medvėgalį ir jo apgulties paveikslas labai primena padavimus, pasakojančius, kaip vilties netekę žemaičiai kreipiasi į Perkūną. Tačiau, kryžiuočių šaltinio teigimu, karinė sėkmė tąkart lydėjo ne žemaičius – po ilgų kovų pilies gynėjai pasidavė kryžiuočiams ir priėmė krikštą, kuris, kaip netrukus paaiškėjo, buvo apgaulingas.

Ir unt Alkas kaina buva pili. Kai švedā užpūli, mūsiškia tin užsidari i neišlėda anų. Ale švedā apsupa pilę iš visų pusių, o mūsiškiā ilgā turėji kentėti nevalgen, negėren. Kai jau negalėji iškintėti, visi susirinka pasimelsti pryš smertį. Pasimelden any prakeiki neprytelius. Tai užėji neregėta vietra su perkūnijums ir išmuši švedus. Užtat, ka gynėjā tami kalni dideliā išalka, jį pradėji vadinti Alkas kalnu.

LAIMOS VANDUO

Narkūnų piliakalnio versmė

Sveikatos versme vadinamas šaltinis trykšta Laimės slėnyje, kairiame Vyžuonos upelio krante, pietrytinėje Narkūnų piliakalnio papėdėje, apie 10 x 12 m dydžio sufoziniame cirke (jame – kelios versmės). Iš šio duburio plačiu pratau pietryčių kryptimi (140°) į Vyžuoną teka rudo atspalvio, geležies skonio turintis vanduo.

Remiantis archeologinių tyrimų rezultatais, Narkūnų piliakalnis datuojamas I tūkst. pr. Kr. – pirmaisiais mūsų eros amžiais ir XIV–XV a. laikotarpiu.

Per vandens galias iš mitinio pasaulio į kraštovaizdį įžengia Laima – likimo ir laimės deivė, Laimos arba tiesiog Laimės vardu atpažįstama lietuvių ir latvių mituose. Ši deivė naujagimiui pranašauja likimą ir skiria laimę (dalią). Sakoma, kad ji dalyvauja pirmąkart prausiant kūdikį, todėl pirmojo prausimo vanduo vadintas „laimės vandeniu“ – kuo jis skaidresnis, tuo laimingesnis būsiąs žmogus. Semiant ir nešant iš šulinio ar upelio vandenį kūdikio prausynoms, buvo žiūrima, kad nė šlakelis neišsilietų, – kitaip išsilies ir gyvenimo laimė... O nuotaka, išvažiuodama į jungtuves, išpildavusi per petį stiklinę vandens, – kad visos nelaimės pasilikėtų ir nesektų pavymui.

Semiant vandenį iš šulinio ar iš šaltinio, reikia saugotis atpilti atgal, – sakoma, kad Laimei akis užpils, – ims nesisekti.

Vanduo baltų kultūroje – tai mitinė laimės substancija: laimė pati teka kaip vanduo, likimas vingiuoja kaip upė, šlakstymo ritualais laimė gali būti pagausinta, o vandeniu nuprausiamos nelaimės. Dar ne taip seniai Kūčių dieną buvo stengiamasi nusiprausti pirtyje, kad su vandeniu nutekėtų visos metų bėdos.

Kraštovaizdyje Laimos vanduo – tai upės ir šaltiniai, teikiantys sveikatą, grožį, jaunystę arba leidžiantys spėti likimą. Lietuvoje yra keletas vietų, išsaugojusių laimės atmintį. Žemaitijoje tai Luponių Laimės šaltinis (Šiaulių r.). Buvo tikima, kad tas, kuris gers šaltinio vandens ar juo prausis iš šalia padėto akmens su dubeniu, bus laimingas. Šiaurės Lietuvoje, Beržtalio upelyje prie Gataučių (Pakruojo r.), būta vietos, vadinamos Laimiškiu. Laimiškis taip pat ir upelis Gegužiuose (Kėdainių r.), Laiminė – bala Ročkiuose (Lazdijų r.). Vandenvardžių, siejamų su laime, yra ir Latvijoje (plg. Laimės upelį (*Laimes strauts*), Laimės pelkė (*Laimes purvs*), Laimiške (*Laimnesis*) vadinamą ežero vietą).

Narkūnų piliakalnio papėdėje atsiveria Laimės slėnis su Sveikatos versme. Ši versmė turinti gydomųjų galių, – ieškantys sveikatos čia aukodavo pinigus mesdami monetas į vandenį. Monetų metimas į vandenį irgi susijęs su laimės samprata, – praeityje naudotų sidabrinių monetų metalas yra tarsi kieta vandens forma, jos yra simbolinis atlygis už gyvąjį šaltinio vandenį. Neatsitiktinai ir į pirmojo prausimo vandenį (*Laimos vandenį*) buvo metamas sidabrinis pinigas, – sustingdyta laimė su linkėjimais kūdikiui.

Narkūnų Laimės slėnis kartu atitinka mitinį erdvės padalijimą baltų kultūroje, pagal kurį Dievui priklauso kalnai, o Laimai – slėniai. Tai dieviška pora, dažnai veikianti sykiu lietuvių ir latvių mitologijoje. Kalno ir slėnio opozicija rodo sakralinį erdvės padalijimą *aukštai – žemai, oras – vanduo*. Taip pat tai erdviniai vyriškumo ir moteriškumo ženklai.

Narkūnų Laimės slėnio analogija – šventasis Laimos šaltinis Latvijoje, Buolenų vietovėje (Maduonos r.). Jis taip pat trykšta griovoje ir yra vadinamas Sveikatos šaltiniu (*Veselības avots*). Pasakojama, kad šis gydantis šaltinis atsirado tuomet, kai Laima nešėsi puodelyje vandens ir lašelis jo išsiliejo ant žemės. Kiti pasakoja, kad šaltinis radėsis iš Laimos ašarų, – ji verkusi, kad lemia žmonėms laimingą gyvenimą ir sveikatą, o tiek daug jų serga. Dievas pagailėjęs ir liepęs toje vietoje ištrykšti šaltiniui. Ir dabar ant uosio šakos virš šaltinio galima matyti sėdinčią deivę Laimą. O netoliese tekanti upelė, į kurią įsilieja Laimos šaltinis, vingiuoja „likimo vingiais“, – kasmetinės šių vingių permainos leidžia

išmanantiems pranašauti ateitį ir stebuklingą jų vandenį naudoti gydymui.

Yra padavimas, kad prie piliakalnio buvę kelios versmės, ir jų vieną vadindavę Sveikatos versme, kur ateidavę gydytis ir į versmę mesdavę pinigų. Būk vienas žmogus iš versmės išėmęs pinigų tuojaus apakęs. Piliakalnių pietų-rytų šone yra užtventkas pil. Lasio malūnui tvėnkynys, kur, sulig padavimų, buvęs vadinamas „Laimės“ slėniu, nes ten buvę keletas versmių, kurios turėjusios gydomą ir kitas reikšmes, iš jų vieną vadindavę „Sveikatos“ versme, ta versmė randasi pietų-vakarų šone, visai netoli piliakalnio ir dabar iš jos į tvėnkinių prakastas griovys ir beveik nėra žymės, kur versmė, tik gali nurodyti ją vietos gyventojai [1935 m.].

DEIVIŲ DOVANOS

Raginėnų archeologinė vietovė

Raginėnų piliakalnis yra kairiame Daugyvenės krante, stačiašlaitėje aukštumoje. Piliakalnio aikštelė 10 x 20 m dydžio, jos šiaurės vakarų pusėje supiltas 3 m aukštį siekiantis 17 m pločio pylimas. Žemiau jo plyti 3 m gylio, 20 m pločio gynybinis griovys, už kurio dar supiltas antrasis pylimas. Į šiaurės vakarus nuo piliakalnio plyti senovės gyvenvietė, kurią tyrinėjant rasta I tūkst. – II tūkst. pradžios lipdytos ir žiestos keramikos, gyvulių kaulų, židinyš ir stulpavietė.

Už 0,8 km į šiaurės rytus nuo piliakalnio yra Raginėnų pilkapių grupė. Apie aštuoniasdešimt sampilų yra maždaug 6–10 m skersmens, siekia 1,5–2 m aukštį. XIX a. ir XX a. pradžios tyrinėtojai, tarp kurių buvo ir dr. Jonas Basanavičius, pilkapiuose rado griautinių ir degintinių kapų su įkapėmis, datuojamomis IV–VII a. Keleto pilkapių taip pat būta antrojoje Raginėnų pilkapių grupėje pietinėje piliakalnio papėdėje. XIX a. ir XX a. pradžioje ištyrinėtų II–IV a. pilkapių vietas ženklina akmenų vainikų liekanos.

Lietuvių mitologijoje dievai yra dovanų dalytojai: Žemyna dovanoja duoną, Perkūnas – lietu, Laima – sėkmę ir t.t. Tačiau kartais dovanos yra ne gamtos gėrybės ar dvasiniai turtai, bet kultūros produktai: drobės, juostos, marškiniai, batai, auksinės monetos, pyragai. Ypač dažnai sakmėse pasakojama apie laumių, kitaip dar vadinamų *deivėmis*, dovanas. Kadangi laumės yra nepaprastos verpėjos ir audėjos, tai jų dovanos daugiausia tekstilinės. Štai vienai moteriai laumės dovanojo stebuklingą niekuomet nesibaigiančio audeklo rietimą, perspėdamos: „Rėžyk ir siūk, tik galo nežiūrėk, tai užteks, kol gyva būsi.“ Iš smalsumo rietimą išvyniojus, audeklas, žinoma, baigėsi. Kita istorija pasakoja apie lauke saulei nusileidus užmirštą kūdikį – jį laumės padabinusios šilkais, išpuošusios juostomis. Tačiau su laumėmis nepajuokausi, – tyčia lauke paliktą kūdikį jos pražudančios.

Paprastai laumės žmonės matydavo paežerėse, paupiuose, girdėdavo jas saulei nusileidus velėjant skalbinius – dar netolimoje praeityje laumių kultuvių garsai buvo Lietuvos kaimo realija. O kai kuriose vietose laumės tiesiog viešpatavo.

Daugyvenės upė ir šalia esantis Raginėnų piliakalnis buvo apgyvendintas įnoringų ir greit supykstančių deivių. Jono Basanavičiaus sukaupuose tautosakos rinkiniuose apie Raginėnus taip pasakojama: „Pagal tą kalną pri Daugyvenės pradžioje XIX amžiaus dar tebegyveno deivės, teip sako žmonys, kurie dar atmena. Vakaro laiki, saulei nusileidus, nedrįsdavo nei vienas žmogus pasilikti laukuje, ba deivės tojaus draskydavo. O jei par nelaimę atsitikdavo pavėluoti, tai tas aidavo rankas sunėręs, poteriūs kalbėdamas. O jos, tos deivės, visados saulei nusileidus iš to kalno išlindusios, Daugyvenėje drapanas (skalbinius) velėdavo.“ Jei žmogus pro šalį eidamas pasveikindavo deives, už tai jos ant akmens palikdavo juostą ar pirštines. Bet tą, kuris paerzindavo, deivės vydavosi ir piktai atkeršydavo.

Daugyvenės deivės mokėjusios ir darbus dirbti, ir žmonėms talkinusios, – tuo jos skiriasi nuo kitose sakmėse minimų laukinės prigimties laumių. Jei kuris nors ūkininkas nespėdavęs rugių, vasarojaus nupjauti ar linų nurauti, tai vakare eidamas pro kalną turėdavęs pasakyti: „Kad ryto atėjęs rasčiau sulygintą savo darbą su kaimyno, tai deivelėms ar raguolių bliūdą, ar kiaušininės pusbliūdį į kalną atneščiau.“ Rytojaus dieną rasdavo rugius nupjautus ar kitą darbą padirbtą.

Neįtikėtinai artimą, net familiarų žmonių ir Daugyvenės deivių bendravimą rodo pasakojimai apie deivių vaišinimą, atsilyginant už jų darbus. Atnešus pažadėtą valgį, reikdavo jį su visu indu padėti ant kalno ir pasitraukti šalin. Po kurio laiko deivės pašaukdavo paimti indo.

Deivių apgyvendintas kalnas amžiais buvo jų teritorija, savotiška neliečiama erdvė. Tad pasakojama, kai archeologai atvyko piliakalnio tirti ir ėmė kasti griovį, naktį per sapną jiems kažin kas pasakė: „Jei atitiksite vietą gerą, tai paliksit labai turtingi, o jei blogą, tai visą sodžių sunaikinsit.“ Tyrinėtojai pradėtą darbą metė, tik jų griovys dar žymus.

Daugyvenės deivių istorija baigiasi liūdnai – po to, kai kunigas Monkevičius iš Šeduvos pašventino Raginėnų kaimo laukus, žmonės paskutinį kartą pamatė iš piliakalnio išeinančias deives. Jos perbrido per Daugyvenę ir pasuko Kleboniškių giraitės link verkdamos ir dejuodamos: „Aikme, sesutės, jau ir čionai, tame kalnyje mumis nebėra vietos.“

Šeduvos parapijoje yra sodžius Raginėnai. Tas sodžius stovi ant krašto upės Daugyvenės, par jį aina vieškelis nu Rozalimo ant Šeduvos. Iš kairios nu vakarų yra kalnas ant Daugyvenės krašto, piliakalniu vadinamas. (...) Tos deivės, visados saulei nusileidus iš to kalno išlindusios, Daugyvenėje drapanas velėdavo. Kuris, aidamas pro šalį, jas paerzindavo, tą vydavo, o kuris „Padėk, Dievi“ pasakydavo, tam jos atsako: „Ką padėjai, pasijimk.“ O ant rytojaus aik tuomi pačiumi daiktu, tai rasi ar juostą, ar pirštines, ar ką kitą kokią daiktą paliktą, kuri gali pajimti.*

Vienas žmogus, radęs tokium būdu juostą, pasigyre savo draugui:

– Štai kokią gražią juostą man paliko pagal kalną.

– Kad jos sveikos būtų, – draugas tyčiodamos sakė, – o kad niekas nesulauktų, kad aš nu tų velnystų imčiau dovaną.

Tuojaus pribuvo kaip viesulas, o žmogus led suskubo įbėgti į triobą, o deivė įpykusi tai išrovė vartus kiemo su visais stulpais lėkdama laukan.

LAUMIŲ STALAS

Nolėnų akmuo

Laumių Stalu vadinamas akmuo yra už 0,15 km į šiaurę nuo Nolėnų piliakalnio, Davilos upelio slėnyje, kairiame jo krante. Akmuo yra melsvos spalvos smulkiagrūdis granitas, natūraliai plokščias, netaisyklingo penkiakampio formos, 2,5 x 2,7 m dydžio, iki 0,6 m aukščio. Jį pusiau dalija natūrali 12–17 cm pločio juosta – gysla, besitęsianti iš rytų į vakarus. Greta akmens nurodoma Laumiaraisčiu vadinama pelkė, apie kurią tikslesnių duomenų nėra.

Lietuvoje stalais vadinama keletas akmenų. Dalis jų, kaip antai Vaitimėnų Velnio (Tauragės r.) ar Ciūniškių Meškos Stalas (Molėtų r.), yra dideli, plokšti akmenys, kurių panašumas į stalus akivaizdus. Kartais akmenys, tokie kaip Dievo Stalas Šašaičiuose (Plungės r.), taip vadinami dėl kitų, pirmiausia mitologinių priežasčių, pabrėžiant jų paskirtį ar naudojimo pobūdį, bet ne formą ar išvaizdą. Paimdres Laumių Stalas (Zarasų r.) taip buvo vadinamas todėl, kad ant jo „senovėje deivės laumės ugnį

* Skalbinus.

kūrendavo ir sau valgius virdavo“, o prie Alešiškių Velnio Stalo (Trakų r.), pasakojama, „kas naktį dvyliktą valandą susirenka visi velniai valgyti. Tuomet einant pro šalį girdėti, kaip jie šaukia ir barškina, barasi už valgi.“

Neretai akmenys buvo laikomi ir karalių arba didžiūnų stalais, kurie kitados ten „kėlė pietus“, o vėliau atminimui buvo iškalti specialūs lėkštės, šakutės ir šaukšto ženklai. Pagal tokio turinio pasakojimų populiarumą Lietuvoje nepralenkiamas Salako miško akmuo riboženkliis, vadinamas Napoleono akmeniu.

Stalais vadinami akmenys praeityje bus buvę tam tikros rūšies altoriai, ant kurių buvo sudedamas aukojamas maistas. Ši apeiginė tradicija nepaprastai sena. Buvo aukojama ir žalia mėsa, pienas ar žuvis, ir maisto gaminiai, pavyzdžiui, duona, košė ar sūris. Nėra abejonės, kad dievams ir deivėms buvo skiriama geriausia, brangiausia ir skaniausia valgių dalis, dažnai patiekama specialiai tam skirtuose induose. Paprotys gyvavo iki XIX a. ir XX a. pradžios. Tiesa, dažniausiai pasikeitė aukojimo vieta ir aukos gavėjas, – kiaušiniai, sviestas, mėsa, o kai kuriose Rytų Lietuvos vietovėse netgi gyvi paršeliai ir ėriukai buvo gabenami į bažnyčias, dedami prie altorių meldžiant pasisekimo, prašant apsaugoti gyvulius nuo ligų ir vilkų.

Nolėnų Laumių Stalas giliame Davilos upelio slėnyje yra pasaulio užribyje, nes kultūra baigiasi kartu su piliakalnių supančiais dirbamais laukais. Tai erdvė, valdoma ir naudojama laukinės gamtos – miškų ir vandenų dievybių, sakmėse vadinamų laumėmis. Būdingas jų užsiėmimas – žaidimai ir maudynės, taip pat nuolatinis susirūpinimas dėl drabužių, jų skalbimas kultūvėmis ir džiovinimas. Tad akmuo yra aiškus, nuo seno žinomas orientyras ir traukos, pavojingo, bet geidžiamo susitikimo su laumėmis vieta.

Laumių Stalas, apie kurio vaidmenį senosios religijos apeigose tikslų duomenų neišliko, praeityje galėjo būti maisto aukojimo vieta arba šventinių vaišių stalas, kurių dalyviai tam tikrą valgių ir gėrimų dalį skirdavo dievams. Prie Paindrės akmens – kito Aukštaitijos Laumių Stalo – jiems buvo aukojamos besibaigiančio pavasario ir prasidedančios vasaros šventės – Sekminių vaišės, pirmiausia duona ir alus.

LAUMIŲ PIRTIS

Naujosios Įpilties akmuo

Daubos kūliu, kartais Laumių akmeniu arba Pirtimi vadinamas akmuo yra į rytus nuo kaimo, dešiniame Juodupio krante, upės lankoje, kurią iš šiaurės supa iki 8 m aukščio aukštumos šlaitas. Akmuo yra rausvos spalvos su melsvais ir balkšvais intarpais stambiagrūdis, šiaurės rytų ir pietvakarių kryptimi pailgas, 6,1 x 8,9 m dydžio, iki 1,4 m aukščio granitas. Plokščiam akmens paviršiuje, vakarų pusėje, yra pagilėjimas – įduba, kurioje susirinkusio vandens perteklius nubėga į šiaurės pusę. Daubos kūlis priklauso Naujosios Įpilties šventviečių kompleksui – į vakarus nuo Laumių akmens į Juodupį įteka Alkos upelis, jo dešiniame krante yra Alkos kalnas.

Dievus ir mitines būtybes įprasta įsivaizduoti gamtoje – miškuose, vandenyse, žemės gelmėse ar dangaus aukštybėse. Vis dėlto neretai dievų pasaulis priartėja prie kultūrinės žmonių erdvės ir tam pasirenkamos ypatingos vietos žmogaus gyvenamoje aplinkoje. Pats paslaptingiausias sodybos pastatas nuo seno buvo pirtis. Joje, jei tikėsime senų žmonių pasakojimais, susirinkdavo praustis ir vanotis laumės.

Žinodami laumių pomėgį pirtis, dar XX a. pradžioje lietuviai išeidami iš pirties specialiai joms palikdavo vantų ir šilto vandens. Pasakojama, kad viena mergina, išeidama iš pirties, padėjusi indą šilto vandens ir muilo, o rytojaus dieną ten radusi visokių dovanų ir šilkinų kaspinių. Antroji,

priešingai, laumių nepagerbė – išeidama iš pirties tik orą pagadinusi ir pasakiusi, kad velnių ji negarbins. Ši mergina vos gyva nuo laumių pabėgusi. Kaip pasakojama kitose sakmėse, ne vienas laumių erzintojas nuo jų bebėgdamas yra ant akėčių virbo ar kokio kito smaigalio nusidūręs...

Turint galvoje šiuos sakmių motyvus labai įdomus tampa Naujosios Įpilties Laumių akmuo – plokščias milžiniško dydžio akmuo Juodupio pakrantėje, ant kurio nesunkiai gali tilpti ir pirties pastatas. Anot žmonių pasakojimų, kadaise čia stovėjusi pirtis, kurioje šeštadieniais perdavosi sodiečiai. Kiti pasakoja, kad pavasariais čia į gegužines susirinkęs jaunimas šokdavo ir ant akmens, – jis iš tiesų panašus į nedidelę, apie 20–30 m² dydžio, tiesa, netaisyklingos formos sceną. Šiaip ar taip, laumėms ši vieta buvo nemažiau reikšminga. Tvirtinama, kad čia laumė palikusi pėdos žymę, dėl to akmuo ir buvo kitados pavadintas Laumės kūliu (žemaičių *kūlis* reiškia akmenį). Gal laumės ant šio akmens šokusios?

Pirtimi laikomas Naujosios Įpilties akmuo ne vienintelis toks Lietuvoje. Rokiškio krašte, Rudžiuose, stūkso Velnio Pirtis – stambus, 1,6 x 4,2 m dydžio akmuo pelkėtoje žemumoje. Bet įdomiausia, kad šis akmuo – tai tikra velnių pirtis. Kartą vienas naktigonis, nuo akmens ėmus skliski cypimui, rėkimui ir plumpšėjimui, įsigudrino pažiūrėti į jo vidų pro skylę ir pamatė, kad „velniai vanojas su vantom ir žviegia“.

Ir Naujosios Įpilties, ir Rudžių akmuo pirtis yra archeologinėse vietovėse: Laumių kūlis – Alkos kalno ir senovės gyvenvietės pašonėje, Velnio Pirtis – netoli Rudžių piliakalnio. Tad gali būti, kad šios mitinės pirtys mena senovėje čia gyvenusių žmonių kultūrą – kasdieną ir šventes.

Tradicinėje lietuvių kultūroje šventės, Žolinės ar Kalėdų pradžia neįsivaizduojama be prausimosi ir apšalymo. Pirties ir ten atliekamų apeigų svarbą dar labiau įtvirtina etnologijos duomenys apie tai, kad moterys pirtyse gimdė vaikus, ten buvo pažymima tam tikrą amžių pasiekusių merginų branda ir pripažįstamas pasikeitęs jų socialinis statusas. Tad ne be pagrindo lietuvių ir latvių tautosakos kūriniuose pirtis neretai vadinama ir bažnyčia.

AKMUO VALIULIS

Svobiškėlio šventvietė

Akmuo yra 0,45 km į šiaurės rytus nuo Glasmino ežero, Gojumi, kitaip dar Alkos gojumi, vadinamo miško (apie 30 ha) pietvakariniame kalvos šlaite.

Valiulis – rausvos spalvos stambiagrūdis, netaisyklingo trikampio formos, kiek ištęstas šiaurės ir pietų kryptimi, 3,2 x 3,6 m dydžio, iki 2,1 m aukščio granitas. Šiaurinė akmens dalis aukštesnė, viršuje yra kelios nežymios išskaldos, kur renkasi lietaus vanduo; pietinė dalis sueižėjusi, apskilinėjusi. Ant akmens iškalta keletas ženklų: 26 x 51 cm dydžio ovalas, kurio viduje yra kryžius, pasaga, strėlė (pietvakarinėje pusėje) ir 35 x 43 cm dydžio ovalas, kurio viduje – kryželis, saulutė, mėnulio puslankis (pietrytinėje). Už 0,6 km į pietryčius nuo Valiulio akmens yra Karališkių piliakalnis ir senovės gyvenvietė.

Šiandien *Valiulis* yra populiari, daugelyje Lietuvos vietovių žinoma pavardė, kuri gali būti kilusi ir iš trumpinės lyties *Valys* (plg. *valia* „teisė veikti, tvarkyti“, senuosius asmenvardžius *Val-i-mantas*, *Val-mantė*), ir iš lotynų kilmės *Valentino*, lietuviams taip pat žinomo kaip *Valentas*. Visais atvejais *Valiulio* priesaga *-ul-* reiškia, kad jis turėtų būti susijęs su asmenvardžiu *Valius* arba *Valys* panašiai kaip sūnus su tėvu. Tad šiuo požiūriu reikšminga tai, kad pastaraisiais metais kiek į šiaurę nuo Valiulio akmens aptiktas mažesnis aptrupėjęs akmuo, kurį žmonės seniau vadino Valiulio tėvu. Kas gi iš tikrųjų yra Svobiškėlio Valiulis?

Kiekvienas pastebimas, svarbus ir paslaptingas gamtos kampelis turi vardą, kuris paveldimas iš

kartos į kartą. Vardas reiškia, kad toji gamtos pasaulio dalis kartu yra dalelė kultūros, istorijos ir religijos. Molėtų krašto akmuo, vadinamas Valiuliu, primena aukštaičių Indrąją, pamario Neringą, dzūkų Šarūną, keletą žemaičių viršukalvių pavadinimų, kurie vadinami milžinų, karalienių, velnių ir raganų vardais, tokiais kaip Girgždūtė, Šatrija ir Naglis. Tad Valiulis gali būti vardas senosios dievybės, kurios buveinę švento miško viduryje ženklina akmuo, o kažkur netoliese dar minima Valiulio raistu vadinama pelkė.

Padavimai apie Juodonių (Rokiškio r.) archeologijos paminklų kompleksą, kuriam priklauso ir nuošalyje, pelkėje esantis Valiulio kalnelis, rodo, kad Valiulis taip pat gali būti milžino, velnio, pono, ir net žynio vardas! Matyt, XX a. padavimus pasakoję žmonės jau seniai buvo pamiršę, kas iš tikrųjų yra Valiulis, o gal... niekada to tiksliai nė nežinojo.

Svarbu tai, kad Svobiškėlio Valiulio paviršiuje yra ir tikros istorijos žymių. Vienoje akmens pusėje iškaltas heraldinis strėlės ir pasagos su kryželiu viršuje ženklas, kitoje – sekant pirmuoju, bet kita maniera ir stiliumi – kryželis, saulė ir mėnulis. Heraldiniai ženklai rodo, kad akmuo arba žymi pietvakarių pusėje plytinių žemių ribą, veikiausiai posūkio kampa, arba skiria dvi valdas (pietvakarinę ir pietrytinę) vieną nuo kitos.

Tai, kad Valiulis yra riboženklis, leidžia jį lyginti su Buletiškio (Pakruojo r.), Nikronių (Trakų r.) ir kitais mitologiniais akmenimis riboženkliais, suvokiant, jog istorinių laikų riboženklis funkcija yra vėlesnė už sakralinę. Antra vertus, jos kilmė taip pat gali būti labai sena, kadangi riboženkliai (akmenys, kapčiai, medžiai) dažnai turėjo unikalius pavadinimus. Antai Maišiagalos apylinkėse, Vilniaus ir Širvintų rajono paribyje istoriniuose planuose XIX a. pradžioje nurodyta daug vienas paskui kitą išsidėsčiusių akmenų arba iš žemės supiltų kapčių riboženkliai: Meškauodegis (*Meszka Wodagis*), Vyskupėlis (*Biskupialis*), Blūdinis (*Bludynis*), Pailgis (*Pailgis*), Platus (*Platas*) ir kt. Šiandien neįmanoma pasakyti, kas buvo pirma – vardas, sakralinė vietos reikšmė ar riboženklis funkcija.

XX a. pradžioje tokį Valiulį – mitinį ir istorinį, apipintų padavimais ir todėl tik dar paslaptingesnį, mokytojaudamas Alantos pradžios mokykloje atrado Petras Tarasėna (1892–1962). Tautinės archeologijos kūrėjas ir nenuilstantis jos populiarintojas savo knygelėje vaikams „Užburti lobiai“ (1956) pasakoja apie Valiulį girdėtus padavimus, kurie vėlesnes kartas skatino domėtis krašto praeitimi ir jos paslaptimis.

Yr gi toks Valiulia akmuo an, in miškeli. Nu, tai sakydava, kad jau tai tį gi Valiulis seniau ugnį kūrindavo tį anas. Tai tadu jau anas primonija koki žmogų, labai išmurzoja jį. Daugiau nieko negirdėt. Gojū tas Valiulio akmuo, vadina Gojum.*

MUKOLAS IR MUKOLIENĖ

Nauraišilių akmenys

1984 m. Mukolas ir Mukoliukas, siekian apsaugoti nuo sunaikinimo, buvo perkelti iš būsimo karjero teritorijos prie kaimo kapinių, į pietinę kelio Sujetai-Smilgiai pusę. Mukolas – rausvos su juodomis priemaišomis spalvos, vidutinio grūdėtumo, netaisyklingos dvišlaitės palapinės formos, 1,1 x 2 m dydžio (prie pagrindo), 1,8 m aukščio granitas. Į apačią akmuo smarkiai plėtėja, čia pat ant akmens išskaidyta tarytum juostos ar diržo žymė. Mukoliukas – pilkšvos spalvos smulkiagrūdis, į viršų smailėjantis, 1 x 1,1 m dydžio, 0,7 m aukščio granitas.

Mukolienė – XX a. pradžioje suskaldytas moters kūno formų akmuo – stovėjo Bumbulyne vadinamoje vietovėje, rytinėje kelio į Laimučius pusėje, prie pušų ir pietrytinio kumetyno pamatų kampo.

Suakmenėjęs ponas yra šiauriniame proskynos, kuria eina aukštos elektros įtampos linija, pakraštyje, 0,18 km į rytus

* Priviliojo.

nuo atliekų tvarkymo aikštelės. Tai raudonos su juodais intarpais spalvos, vidutinio grūdėtumo, 2 x 2,3 m dydžio, iki 1,4 m aukščio, iš vakarų ir pietų pusių sueižėjęs granitas. Galimas daiktas, akmuo yra nežymiai pajudintas iš senos savo vietos, anksčiau stovėjęs kitaip.

Velykų rytmetis. Naurišilių pono lieptas lauką aria Mukolas – vienas dvaro samdinių. Žmona siunčia sūnų su lauknešėliu ir išėjusi laukan lydi jį akimis. Suskamba Prisiškėlimo varpai, artojas stabdo jaučius ir meldžiasi. Tą akimirką netikėtai atjojęs dvarininkas trenkia Mukolui ranka, ir sugriaudus perkūnui tas pavirsta akmeniu, o kartu su juo – žmona ir sūnus. Netrukus perkūnija pasiveja raitelį, trenkia į jį ir ponas virsta dar vienu iš akmenų.

Praėjus šimtmečiui, gal daugiau, gal mažiau, Naurišiliuose vėl gyvena Mukolai – motina ir sūnus, kuriuos šeimos kilmės legenda sieja su kitados akmeniu paverstu Mukolu. Pasakojimas išsaugotas per moteriškąją liniją – Mukolų legenda esą daug kartų buvo girdėta iš uošvienės, jos – iš savo uošvienės. Klausantis šios istorijos šiandien, pranyksta ribos tarp mitinio ir žmonių pasaulio, tarp mitologijos ir tikrovės. Niekas negalėtų tiksliai pasakyti, kas Naurišiliuose buvo pirmiau – dievai, akmenys ar žmonės, nes sutampa jų vardai, charakterio savybės, iš dalies net išvaizda! Antai Naurišilių Mukolienė senoje fotografijoje ryši skarelę, – panašiai pasakojama apie akmeniu paverstą Mukolienę – pradėjus lyti ji buvo susisupusi į skarą. „Akmuo, tokia panaši natūra į žmogų“, „akmuo iš tolo primena moters kūno formas“ – taip apibūdinamas Mukolienės akmuo. O skaldydami jį praėjusiam šimtmetyje darbininkai rado Mukolienės viduje viską kaip žmogaus kūne. Vien tik kraujas nebėgo, bet „buvo tokie ruožai raudoni šonuose, kaip iš širdies“...

Plačiai žmonėse sklido garsas apie Naurišilių akmenis Mukolus. Galimas daiktas, iš kaimyninio Puziniškio dvaro kilusios rašytojos ir visuomenės veikėjos Gabrielės Petkevičaitės-Bitės (1861–1943) dėka baigiantis XIX a. tas garsas atsklido iki to meto akademinės visuomenės ir Naurišilių akmenys pirmą kartą buvo plačiau aprašyti.

Anuomet buvo tikima, kad akmeniu paversta Mukolienė galinti išgydyti nevaisingas moteris, kurios čia ateidavusios su aukomis ir maldomis. Sudėtos ant akmens aukos pranykdavo, nes jas pasiimdavo gerosios deivės dvasia (*duch dobrej bogini*).

Akmeniu paverstas Mukolas buvęs be galo išmintingas, todėl į jį buvo kreipiamasi atsiradus būtent tokiam reikalui. O paskutiniai šios šventvietės lankytojai XX a. antrojoje pusėje buvo moksleiviai ir abiturientai, kurie niekam nematant atėję prie Mukolo sukalbėdavo poterius, eidavo keliais aplink akmenį ir meldė pasisekimo per egzaminus. Iškalbingai skamba kitados užfiksuota Mukolo akmens vardo forma Mokslas (*Мокслас*).

Naurišilių akmens vardas įvairuoja, tarsi būtų iki šiol nenusistovėjęs arba kiekvienas stengtųsi paslėpti tikrąjį akmens vardą vartodamas epitetą dievybės, kuri čia moko – teikia žinių ir tam tikrą pasitikėjimą. Siaurame Šiaurės Lietuvos areale užfiksuoto asmenvardžio *Mukolas*, *Mukulas* arba *Mokolas* kilmė gali būti nepriklausoma nuo akmens vardo. Bet pažvelgus į lietuvių pavardes ir ypač pravardes, dėmesį atkreipia asmenvardžiai *Aukštikalnis*, *Galialaukis*, *Šatrija*, *Baublys* ir daugelis kitų. Taigi Mukolo pavardės kilmės visiškai atsieti nuo Naurišilių akmens negalima.

Kaip man pasakojo, aš jums papasakosiu. Velykų rytą ponas išvarė arti jį [Mukolą] į lauką su jaučiais. Ir jis arė. O vaikas nešė jam pusrytį, o žmona ten toliau, pamiškėj. Ten Bumbulynė, ten gyveno dvaro darbininkai. Tai jis buvo iš tos Bumbulynės atėjęs, atvartytas art ir arė. O kadangi buvo Velykų rytas, suskamba pirmieji varpai Prisiškėlimo, o jis buvo tikintis, tas žmogus, jis atsiklaupė ir meldė. Atjojo ponas ir kirta jam nagaika per pečius, o tuo kartu trenkė perkūnas ir jį nutrenkė. Ir tą, tą sūnų ir*

* Bizūnu.

tą žmoną (o žmona išėjus iš to nama stovėja i žiurėja, ar tas vaikas toli nuėja ar nenuėja). Taip visi trys ir pavirta akmenais. O tas ponas netoli pajojo – jis dabar yra dar čia, už tos elektros linijos, tas akmuo didelis didelis, – tas ponas netoli pajoja, vėl trenkė perkūnas ir jį nutrenkė. Didelis didelis akmuo, didesnis kaip tas Mukolas.

Vykintas Vaitkevičius, Daiva Vaitkevičienė, Lietuva. 101 legendinė vieta, Vilnius: Alma Littera, 2011, p. 18–24, 56–75, 86–91.